

VÄIKESED PAADID JA SUUR PÕGENEMINE

Originaali tiitel:

Mirja Arnshav

De små båtarna och den stora flykten

Arkeologi i spåren av andra världskrigets baltiska flyktbåtar

Nordic Academic Press, 2022

Tõlge eesti keelde: Ivar Rüütli

Eessõna eestikeelsele väljaandele: Hiljar Tammela

Keeletoimetaja: Maarja Madissoon

Konsultant: Jorma Friberg

Kujundaja-illustraator: Takinada

Esikaane illustatsioon on inspireeritud Ingmar Bergmani filmist "Häbi".

Raamatu ilmumist toetas: Eesti Kultuurkapital

EESTI KULTUURKAPITAL

Kirjastus on püüdnud ühendust võtta kõigi autoriõiguste omanikega.
Võimalike pretensioonide korral palume kirjutada aadressil:
argokirjastus@argokirjastus.ee

© Tõlge eesti keelde Ivar Rüütli ja kirjastus Argo, 2026

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9908-61-007-8

Trükitud trükikojas Print Best

Väikesed paadid ja suur põgenemine

Arheoloogina põgenemispaatide jälgedel

Mirja Arnshav

Sisukord

	Eessõna	7
	Vaade Eesti põgenikepaatidele Rootsi-poolselt kaldalt	8
I	Suur põgenemine	11
	Üle mere	11
	Paatide väljaandmine	17
	Varasemad uurimused	22
II	Lähtepunktid	27
	Eesmärk	28
	Ese ja afekt	28
	Arheoloogiline jutustamisviis	30
	Biograafiline vaatenurk	33
	Meetod ja materjal	36
III	Rannast leitud	41
	Lõbusõidupaat põgenemismaastikul	43
	Kalurikülla eksinud võõras	45
	Visa „Venelane”	49
	Kaks surevat päästepaati	52
	Mitte-äraolevad	59
IV	Säilinud fragmendid	63
	Müstiline mees ebatavalise paadiga	64
	Põgenemine viiesõlmesel kiirusel	66
	Tõrvamine suvekodus	69
	Vaikivad objektid	73
V	Musealiseeritud põgenemine	77
	Ühe sõudepaadi eksirännakud	78
	Kodumaad ja kodusadamad	84
	Ajalooline pagas	90
	Sõjasadamast Vahemerele	96
	Tunnistajad näitustel	102
VI	Kodukandilugu	105
	Ingel Sandöni saarel	105
	Juured uude mulda	112
	Kanalipaati, millest sai mälestuspaik	116
	Parem maailm	122

VII	Paadid, mis jäid	125
	Paat, mis ei ole punane	126
	Põgenemispaat perekonnaalbumis	129
	Tänu sõnad ja kuuliaugud	134
	Ellujääjad	139
VIII	Pärand, mis liigutab ja puudutab	143
	Filmitäht kõrvalhoones	143
	Räimepaat mõisas	148
	Kleepuv ajalugu	151
IX	Päästetud paadid	153
	Lapsepõlvepaat Rövarhamnist	154
	Prügi ja lilled	159
	Pragunenud unistustepaat	161
	Saladuslik leid küünist	163
	Kaaslaspaadid	170
X	Püsivalt mahajäetud	173
	Heitnud puhkama	174
	Inimsmugeldamine Selkämerel	178
	Lõhnad ja murdlained	180
	Haavatav asukoht	183
	Takistamatu lagunemine	187
XI	Põgenikelaine riismed	191
	Paadid kui paigad	193
	Paadid kui mälestused	196
	Paadid kui jäljed	198
	Paadid, mis puudutavad	201
	Allikad ja kirjandus	203
	Paaditerminid	218
	Paatide register	220
	Viited	233
	Isikuregister	247

Eessõna

See väitekiri sai teoks tänu merearheoloogia doktorantuurile Stockholmi ülikooli arheoloogia ja antiikkultuuri õppetooli juures asuvas mereuuringute keskuses (CEMAS). Olen doktorantuuri väljakuulutamise üle siiralt tänulik, ilma selleta poleks sinne uurimisprojekt iial teostunud.

Eriliselt soovin tänada oma kahte juhendajat, Mats Burströmi ja Simon Ekströmi, kes jälgisid järjekindlalt töö kulgu ning toetasid mind ohtrate asjakohaste märkuste ja innustusega. Teie tugi oli fantastiline! Paatide ehitusega seotud küsimuste puhul oli kogu töö jooksul abiks ka Niklas Eriksson. Tänan koos veedetud aja eest ka kõiki õppetooli kolleege, eriti oma toakaaslast!

Sügav tänu kolleegidele Rootsi mere- ja transportiajaloo muuseumites, ja eriti minu kaastöötajatele väitekirja sõsarprojektis „Flyktens materialitet” („Põgenemise materiaalsus”) – Anna Arnbergile, Elin Hepplingile ja Anneli Karlssonile – inspireeriva koostöö, toredate reiside ja mõttevahetuse eest. Eriline tänu Anneli Karlssonile, kes tegi paljud väitekirjas kasutatud kaunid fotod. Tänu ka Fredrik Svanbergile innustuse ja huvi eest.

Suur tänu kõikidele informantidele Rootsis ja Baltimaades, kes jagasid heldelt oma teadmisi, mälestusi, materjale ja lugusid. Kogetud entusiasm, lahkus ja koostöövalmidus tekitas tunde, et projekt on mõttekas ja et töö kulgeb pärituules. Tänan ühtlasi kõiki muuseumite, kodukandiühingute ja arhiivide töötajaid ja kõiki tulihingi, kes osutasid päringute ja tellimuste esitamisel fantastiliselt abivalmiks. Minu suurim tänu teile kõikidele, kes te aitasite väitekirja sisuga täita – kedagi nimetamata, kedagi unustamata.

Abi eest uurimisprotsessi raamatuks vormimisel tahan taaskord eriliselt tänada Mats Burströmi, kes abistas mind kõiges, alates korrektuurist ja viimasest ülelugemisest kuni dialoogini illustatsioonide teemal. Lõppversiooni luges ja paatide registri kohta tegi väärtuslikke tähelepanekuid ka Niklas Eriksson. Samuti läheb minu siiras tänu Björn Nilssonile, kes luges käsikirja lõppseminari eel, ja Annika Olssonile ja tema kaastöötajatele Nordic Academic Pressist, kes projekti vastu algusest peale huvi üles näitasid.

Majandusliku toetuse eest välitöödel ja analüüside teostamisel avaldan suurt tänu Gotlandi seltsile De Badande Vännerna, Gotlandi fondile ja Greta Arwidssoni fondile.

Lõpetuseks – tänan oma perekonda, ema ja isa, õde perekonnaga ja eriti minu kõige kallimaid: Niklast, Astridit, Toruni ja Ivarit, kes viisid minu uurimistöö osaliselt uute väljasõitude ja reisisihtideni!

Mirja Arnshav

Vaade Eesti põgenikepaatidele Rootsi-poolselt kaldalt

Teise maailmasõja ajal põgenes Eestist Läände hinnanguliselt 70 000 – 80 000 inimest. Neist pea-aegu pooled suundusid Rootsi, kuhu minek toimus suuremas ulatuses kevadest 1943 kuni hilissügiseni 1944 ja väga erinevatel asjaoludel. Põgeneti nii vältimaks Saksa armeesse mobiliseerimist kui ka kartuses uuesti algava Nõukogude ülemvõimu vägivallategude ees. Lahkuti nii ümberasumise korras Saksa-Rootsi kokkulepete alusel kui ka täiesti „illegaalselt” ehk võimude eest salaja. Mindi suurte laevade pardal mitmesajainimeselistes hulkades kui ka väikeses paadis pere ja lähedastega koos. Põgeneti Rootsist järele tulnud paadis, organiseeriti ise ärasõit või leiti massipõgenemise käigus ärasõiduvõimalus rannas juba spontaanselt...

See väga suure ulatusega protsess, mis avaldas mõju tohtule hulgale inimesatustele, leiab täna sel päeval väärilist äramärkimist. Meenutamaks põgenemise tipphetke septembris 1944, toimuvad Eestis igal sügisel mälestusüritused, avatakse näitusi, esitatakse dokumentaalfilme. Ajalooliseks allikabaasiks on sealjuures enamasti toonaste põgenike (või ka nende järeltulijate) isiklikud lood põgenemisest. See on värvikas ja emotsionaalne materjal, mis annab tänapäeva vaatajale võimaluse toimumusse sisse elada, kuid seda konkreetse põgenemisloo tasandil. Adekvaatsem üldpilt põgenemisest – millal täpsemalt, kui palju, kustkohast, kuhu, mis asjaoludel inimesed Eestist Rootsi siirdusid – on meil siiani puudu. Miks?

Varsti pärast põgenemist ja Teise maailmasõja lõppu tõmmati sovettide poolt ette raudne eesriie, mis lahutas pea pooleks sajandiks Välis-Eesti ja Kodu-Eesti. Nõukogude Eesti ajalookirjutus sisuliselt eiras põgenemist – ilmselt oli kümnete tuhandete inimeste pagemine sovetirežiimi eest niivõrd kõnekas fakt, et seda oli raske tagurpidi pöörata ka muidu väga oskuslikul Nõukogude propagandal. Pealegi kogunes ametlik andmestik põgenike kohta just teisel pool merd – Eestist lahkumisel

enamikul juhtudel keegi põgenikke ju kirja ei pannud, Rootsi saabumisel aga küll. Rootsis need andmed aga salastati järgnevateks aastakümneteks, kuni külma sõja lõpuni. Seda nii üksikisiku eraelu puutumatus kui ka küsimuse poliitilise tundlikkuse tõttu. Lisaks suletud isikuandmetele oleks saanud põgenemise uurimiseks muidugi kasutada muude ametkondade arhiive ja ka Rootsi väga ulatusliku kohaliku ajakirjanduse materjale. Tegelikult ei ole olnud Balti põgenikud, nagu neid Rootsis koondnimega kutsuti – lisaks eestlastele saabus siia väiksemal hulgal põgenikke ka Lätist ja Leedust – Rootsi ajaloolastele eriti huvipakkuv teema. Olles kord juba kohale jõudnud, lõimused nad Rootsi ühiskonda kiiresti, ning ka nende saabumine jäi tegelikult tagaplaanile suures mitmesajatuhandelises pagulaste massis kõigest naabermaadest, kellele Rootsi sõja ajal ja järel peavarju pakkus.

Eestist Rootsi põgenemise uurimisel on seni ainulaadseks suursaavutuseks Rootsi emeriitprofessori Carl Göran Andræ (1930–2019) monograafia „Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944” (rts „Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944” (2004), eesti keeles ilmunud 2005), kus esmakordselt analüüsitakse kokkuvõtvalt põgenemise eri vorme, selleni viinud olusid Eestis ja põgenike vastuvõttu Rootsis. Teedrajava uurimuse tugevuseks on nii Eesti kui ka Rootsi olude ja allikate hea tundmine. Eriti oluline on viimane fakt – nagu öeldud, on põgenemise uurimise puhul just Rootsi kui vastuvõtjamaa materjalid võtmetähtsusega.

Selles valguses on eriti rõõmustav tugeva Rootsi-poolse uurija Mirja Arnshavi (snd 1977) esilekerkimine. Erinevate merekultuuri ja -ajaloo teemadega tegelenud Arnshav töötab ajalooteaduse, antropoloogia ja arheoloogia piirialadel. Alates 2010. aastate lõpust on Arnshav tegele- nud Teise maailmasõja aegse Baltikumist Rootsi

põgenemise teemaga ning käesolev raamat on vahekokkuvõtte tema uuringutest, 2020. aastal Stockholmi ülikoolis kaitstud doktoritöö. Siinse raamatu lähtepunkt on justkui esemekeskne: autor toob esile rea omaaegseteks põgenemispäatideks peetavaid veesõidukeid ja analüüsib nende tähendust tänapäeva inimeste jaoks. Seda tehes on ta aga vaevanõudva uurimistöö tulemusel selgitanud välja paatide tausta, sh nendega seonduvad väga eripargelised põgenemislööd. Nii on siinne antropoloogilise uurimuse sündinud käsitlus võetav ühtlasi kõitva ajalooramatuna, millel on palju pakkuda ka Eesti lugejale.

Mirja Arnshavi põgenemisteemalise uurimistöö tuntumateks viljadeks on lisaks käesolevale raamatule ka Stockholmi Meremuuseumi (Sjöhistoriska museet) näitus „Põgenemine Baltikumist 1943–1944” („Flykten från Baltikum 1943–1944”). Näitusel oli kandev roll põgenemisel kaasas olnud esemetel ja nende kohta põgenike endi poolt jutustatud haaravatel lugudel. Peaaegu kolm aastat (2022–2025) avatud olnud menukas näitus on praeguseks lõppenud, kuid tagantjärelegi saab selle sisuga tutvuda suurejoonelise laiendatud näitusekataloogi „Põgenemise esemed” („Föremål på flykt”, 2022) kaudu.

Mirja Arnshavi töö on Rootsis andnud innustust paljudele oma esivanemate põgenemist uurivatele hobiajaloolastele, seda nii konkreetse faktimaterjali poolest kui ka ilmselt juba kasvõi näidates, et veel praegugi, 80 aastat hiljem, on võimalik toonaste sündmuste ja asjaolude kohta infot leida. Loodetavasti teeb seda ka tema raamatu käesolev eestikeelne tõlge. Sellele mõeldes olgu asjast huvitatud Eesti lugejale järgnevalt nimetatud mõned käsitlused, mis võiksid selles osas abiks olla.

Varasemalt mainitud Carl Göran Andræ raamat „Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944” on seni kõige üldistavam raamat põgenemise kohta üldse, millega tutvumata ei saa läbi ükski teemast huvitatud uurija. Rannarootslaste Eestist äramineku kohta, mis oma lahkumisviiside paljususega paistab eemaltvaatajale kui eriline ajalooline umbsõlm, on siiani kõige põhjalikum Viktor Amani käsitlus, mis ilmus 2014. aastal eesti keeles pealkirja all „Äraminek. Eestirootslased Teise maailmasõja ajal ja lahkumine Rootsi”. Värskeim kokkuvõtlik käsitlus rannarootslaste põgenemisest (autor Ivar Rüütli) nägi trükivalgust 2024. aastal Eesti Mälu Instituudi toimetiste sarjas ilmunud

artiklikogumikus „Põgenemine Eestist Rootsi Teise maailmasõja ajal”. Nimetatud raamatu kaante vahelt võib leida veel mitu põgenemise eri aspekte käsitlevat uurimust, neist ilmselt kõige laiemat tähelepanu on väärtusliku teatmematerjalina pälvinud Martin Jungermanni poolt kokku pandud ja avaldatud Eestist Rootsi jõudnud põgenikepaatide ja -laevade nimekiri (koos aluste arvelevõtmise aja, omanike, edasise saatuse jm peamise infoga). Põgenemismälestusi on ilmunud lugematul hulgal; viimasest kümnendist kerkivad mahu poolest esile kaks väliseestlaste eluloosarja: Tiit Lääne ja Enn Halliku kokku pandud „Meritsi maailma läinud eestlaste lood” (kuus raamatut, ilmunud 2013–2017) ning Eerik Purje koostatud triloogia, millesse kuuluvad „Hingenälg”, „Elukanga karmid mustrid” ja „Mesipuu poole” (2013–2016).

Nagu näha, on nimekiri veel küllaltki lühike, kuid tuleb loota selle pikenemist. Teise maailmasõja aegne põgenemine Eestist Rootsi on ajalooliselt oluline ja ka väga põnev teema. See on üheaegselt osa nii Eesti kui ka Rootsi ajaloost, mille selgitamisse annab olulise panuse ka käesolev raamat.

Hiljar Tammela, ajaloolane

Suur põgenemine

See uurimisprojekt sai alguse ootamatust avastusest. Juhtusin Gotlandil Sjaustru kalurikülas nägema üht kaldale tõmmatud paati (paat nr 28). Väikest, silmapaistmatut paadijäänust, mis koosnes mõnest harali, hõbehallist ja sammaldunud plangust, juba mullaks kõdunenud paadipõhjast ja trotslikult ülespoole pürgivast vöörtäävist.

Minu tähelepanu paelus asjaolu, et selle välimus erines Rootsi puupaatide omast. Selle ehitus oli selgelt teistsugune, teisest traditsioonist. Kust see pärines ja mis ajalugu see endas peitis? Sisetunne ütles, et võib-olla on tegemist teisel pool Läänemerd ehitatud paadiga. Ent kuidas ta sel juhul siia sattus? Kas see oli seotud Teise maailmasõja aegsete konfliktide ja põgenikevooga?

Koputasin ühe kuuri uksele ja teatasin, et rannal lebav poolkõdunenud paat pakub mulle huvi. Ukse avanud mees ei teadnud tema kuuri lähedal kaldale tõmmatud paadist midagi, kuid lubas uurida, äkki mõni teine kohalik teab. Kritiseldasin oma kontaktandmed tema lapse joonistuspaberi tagaküljele, lootes sisimas, et minu küsimust keset puhkusteaega ja argiaskeldusi ära ei unustata.

Paar kuud hiljem saabus meil mehelt, kes teatas, et paat leiti 1944. aasta sõjatalvel, paisatuna vastu jääserva ja paadipõhi ülespidi.¹ Gotlandi kalurid järeldasid sellest, et leid, pahaendeliselt tühi ja mahajäetud paat, oli üks neist alustest, millel põgenikud olid tol talvel Baltimaadest eluga riskides lahkunud ja Rootsi suundunud.

On asju, mida on võimatu unustada. Ja ma mõistsin, et teadmist selle paadi olemasolust jään ma alatiseks endaga kaasas kandma. Tundus, nagu oleks Gotlandi maastik äkitselt muutunud ja paistnud veidi teistsuguses valguses.

Minus tekkis tugev soov Balti põgenemispaa-
dest rohkem teada saada. Mõtlesin endamisi: „Kas te olete olemas? Millised te olete? Mida te olete näinud? Mis teist on saanud?”

Üsna pea sai mulle selgeks, et nendele küsimustele vastamiseks on tarvis arheoloogilist uurimistööd. Arhiivides on põgenikega Rootsi saabunud paatide nimekirjad ja mõnikord ka fotod küll olemas, kuid need andmed on pealiskaudsed ja kõnelevad paatide edasisest saatusest vähe. Paate esineb ka põgenemiskirjanduses, esmajoones rikkalikus biograafilises materjalis, kuid seda enamasti taustategelastena.

Soovisin paate lähemalt uurida, et näha, mida neil on öelda, aga ka välja selgitada, millised lood nende ümber ringlevad. Soovisin kohtuda nendega kohapeal, neid näha ja tundma õppida, kuid jälgida ka nende praegust konteksti, keskkonda ja inimesi. Lühidalt – mul oli tarvis teada, kus nad asuvad. Lootsin kadunud põgenemispaa-
te leides saada vastuseid osadele Sjaustru paati nähes tekkinud küsimustele. Mõista paremini, mis valgust nad loole heidavad, kuidas suhtusid neisse järeltulevad põlvned ja kuidas meenutavad nad põgenemist. Aidata neile kui seni suhteliselt tundmatutele ajaloolistele jälgedele tähelepanu juhtida.

Võib-olla aitavad paadid mingil määral mõista üle mere saabunud põgenike lugu ja tunnetada põgenemise reaalsust? Sest ma tahaksin väga uskuda, et põgenikepaatide olemasolul Rootsi kultuurimaastikul on oma roll. Juhuslik kohtumine Sjaustru paadiga jättis minusse sügava mulje. Võib-olla, ütlesin iseendale, on seal teisigi Balti põgenemispaa-
te, ja teisigi nende paatidega seotud inimesi? Selles raamatus üritangi välja selgitada, kuidas selle asjaga on.

Üle mere

Mis põhjustel väike Balti päritolu paat Gotlandi kalurikülla sattus ja seal kõduneb? Konkreetse paadi lahkumist mere tagant ükski praegu elav inimene tõenäoliselt kirjeldada ei oska. See lugu

Foto 1.1. Paat, mis süttis uurima (paat nr 28). Haruldane külaline Sjaustru kalurikülas. Foto: Carla Lomakka. (Rootsi Mereväemuuseum)

on ja jääb saladuseks. Ent laiemast vaatenurgast on see väike paat seostatav mõnede XX sajandi kõige enam kirjeldatud dramaatiliste sündmustega – Teise maailmasõja ja selle põhjustatud tohutu põgenikevooga. See kujutab endast suure plahvatuse tagajärjel Gotlandi randa jõudnud killukest suurest sõjast. Ja ehkki just selle paadi taustaga seotud asjaolud on vajunud unustusse, on kümneid tuhandeid põgenikke üle Läänemere põgenema sundinud sündmuste ahel ise hästi tuntud. Ajalookirjanduses kõneldakse sellest kui suurest põgenemisest.²

1939. aasta hilissuvel oli uus suursõda ukse ees. Kuid enne seda, kui pingestunud olukorral avalikuks konfliktiks kasvada lasti, soovisid suurvõimu poole pürgivad Nõukogude Liit ja Natsi-Saksamaa hankida endale teatud garantiid. Moskvas sõlmiti nende riikide välisministrite vahel mittekallaletungileping, nn Molotov-Ribbentropi pakt. Selle salajases lisaprotokollis, mida täiendati sama aasta septembris, laiendati kokkulepet Ida-Euroopa jagamisega Saksamaa ja Nõukogude Liidu huvisfäärideks. Nõnda said Saksamaast ja

Nõukogude Liidust liitlased, kes võisid omavahelisel kokkuleppel rünnata enda vahel asuvaid riike, kartmata teise poole vastusamme.³

Sõja algus ei lasknud ennast kaua oodata. Kui Saksamaa hiljem, septembris Poolasse tungis, kuulutasid Eesti, Läti ja Leedu ennast kohe neutraalseks, teadmata, et nad kuuluvad Nõukogude Liidu huvisfääri ja et nende saatuse iseseisvate riikidena oli sisuliselt juba otsustatud. Üsna pea koondusidki Nõukogude väed Eesti piiride taha ja sadamad blokeeriti. Ähvardavas olukorras nõudis Nõukogude Liit luba rajada Eesti territooriumile sõjaväebaasid. Samasugused vastastikuse abistamise paktid suruti peale ka Lätile ja Leedule. Kohapeal viibiva ülekaaluka sõjalise jõu abil varem iseseisvad riigid järk-järgult annekteeriti. 1940. aasta varasuvel vahetati valitsused välja ning endine poliitiline eliit vangistati ja küüditati. Pärast võltsitud valimisi muudeti Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude liiduvabariikideks.⁴

Tsiviilelanikkonna jaoks tähendas Nõukogude okupatsioon drastilist muutust. Saartelt, kuhu hakati rajama uusi sõjaväebaase, evakueeriti

elanikke. Pakri rootslased toimetati Rootsi, teised kodutuks jäänud saareelanikud paigutati rannarootslaste asualadele, mille elanikkonna ülalpidamine muutus üha raskemaks. Kogu maa, pangad ja suuremad ettevõtted riigistati. Tekkis puudus tarbekaupadest, ühingud saadeti laiali ja ajakirjandus asendati nõukogudemeelsete häälekandjatega. Osa meessoost elanikke mobiliseeriti ja saadeti rindele, teised viidi Siberisse. Tuhanded mehed pagesid metsa, kus loodi metsavendade salgad. Nõukogude julgeoleku- ja luureteenistus külvas elanike seas hirmu ning maad võtsid arreterimised ja ülesandmised. Ööl vastu 14. juunit 1941 jõudis terror haripunkti. Toimus kümneid tuhandeid inimesi, sealhulgas terveid perekondi tabanud suurküüditamine. Juuniküüditamine tekitas kogu elanikkonnas šoki. Hirm ja vihkamine okupantide suhtes tõusid uutesse kõrgustesse.⁵

1941. aasta juunis pöördus Saksamaa Nõukogude Liidu vastu ja alustas Nõukogude rindel üllatusrännakut. Aasta lõpuks suruti Punaarmee osaliselt metsavendade salkade abil Eestist välja. Võitluses ühise vaenlase vastu ja möödunud aasta repressioonide taustal võeti sakslasi esialgu vastu kui vabastajaid. Uuesti tekkis lootus taastada Balti riikide iseseisvus.⁶ Sakslaste võimuvõtt osutus aga veriseks. Paralleelselt sakslaste edasiliikumisega ei alanud mitte ainult poliitiliste vastaste ja sõjavangide, vaid nüüd ka juutide, mustlaste ja muude riigita rändrahvaste massiline hukkamine. Ühtekokku nõudis sakslaste võimuvõtt Eestis 8000, Lätis 150 000 ja Leedus kuni 500 000 elu.⁷

Niisiis ei saanud Saksa okupatsioonist vabane mist, mida paljud olid oodanud. Selle asemel liideti Eesti, Läti ja Leedu Ostlandi riigikomissariaadi koosseisu. Maa jäi riigistatuks, tootmisnorme tõsteti ja toiduainete puudus süvenes. Erinevate valveülesannete täitmiseks relvastati sakslaste kontrolli all olevaid politseiüksusi, võideldi vastupanuliikumisega ning rajati hulganisti hävitus- ja sunnitöölaagreid. Lisaks sellele loodi Eesti ja Läti eriüksused, millest kujunesid peagi puhakujulised rindeüksused.⁸ Ehkki paljudes Eesti kodudes peeti sakslaste käitumist tsiviilelanike suhtes korrektseks ja uut okupatsioonivõimu eelnevast üldiselt leebemaks, osutus Saksa ülemvõim hukkunutesse arvestatuna Nõukogude võimust palju verisemaks.⁹

Saksa okupatsiooni jätkudes hakkas üha enam baltlasi kaaluma põgenemist muuhulgas

sundmobilisatsiooni eest. Avatud Läti rannik muutis rannavalvest möödapääsemise keeruliseks, saarte- ja lahtederohke Eesti rannik pakkus aga paremaid lahkumisvõimalusi. Siin oli ka võimalik liikuda Soome kaudu, ületades vaid veidi enam kui 50 kilomeetri laiuse Soome lahe. Seetõttu liikusid üle mere esimestena just eestlased ja eestirootslased, kes elasid ranniku lähedal ja kel olid oma paadid.

Põgenemisele reageeriti valve tugevdamisega. Piki rannikut loodi keelutsoon, mida valvasid piirivalvurid ja kus kõrvalistel isikutel oli viibimine keelatud. Liivalt jälgede avastamiseks rehitseti randu ja põgenemiskatsete ennetamiseks rünnati potentsiaalseid põgenemispaate. Paadid raiuti tükideks, tulistati puruks või saeti pooleks. Elatise teenimiseks vajalikud paadid lukustati ja pandi valve alla. Eraldi ohutusmeetmena eemaldati mootoritest magnetid ja kütust jagati vaid väikeste kogustena. Rannad muutusid kummaliselt tühjaks. Inimesed ja väikepaadid lakkasid olemast loomulik osa rannamaastikust.¹⁰

Samal ajal, 1943. aastal, algas kokkuleppel Saksa võimudega eestirootslaste legaalne ülevedu Rootsi. Eestirootslased olid Eesti looderannikul juba ammu ajast elanud rootsikeelne rahvusvähemus.¹¹ Ümberasumine toimus algselt Rootsi-poolse eraalgatuse korras, kaugema eesmärgiga päästa kõik eestirootslased, kes pidasid ennast Rootsi riigi alamateks. Sellist ettevõtmist Saksamaa siiski heaks kiita ei saanud – neid inimesi peeti Ostlandi tulevase germaniseerimise seisukohalt eriti väärtuslikuks. Väljasõiduluba anti vanadele ja haigetele, kes vajasid eriravi. Maikuus saabus Stockholmi Rootsi laatsaretilaev „Seagull II”, pardal 42 eestirootslast, novembris-detsembris tegi kolm reisi aurulaev „Odin”, tuues üle ühtekokku 738 inimest.¹²

Pärast Saksa armee lüüasaamist Stalingradi all sama aasta talvel hakati Idarinnat järk-järgult tagasi suruma. 1944. aasta varasuvel haaras Nõukogude Liit täielikult initsiatiivi ja Kolmanda Riigi kokkuvarisemine muutus üha selgemaks. Baltimaade elanike jaoks tähendas see taas rinde ja sõjategevuse lähenemist ning uut Nõukogude okupatsiooni koos tõenäolise puhastusega kõigi seas, kes olid sakslastega koostööd teinud. Nii paguluses kui ka kodumaal viibivad baltlased mõistsid, et nende aeg, kes ei soovi Nõukogude kodanikeks saada, hakkab otsa saama. Paljude

Foto 1.2. Huvastijätt Haapsalu kail 1944. aasta hilissuvel. Üks abikaasadest on saanud koha eestirootslasi Rootsi toimetavale evakueerimislaevale. Ärasõitu jälgivad Saksa sõdurid. Foto: Harald Perten. (Eesti Rahvusarhiiv)

jaoks oli ainus valik liikuda ranniku poole, lootuses pääseda mõnele paadile.

1944. aasta juunis-septembris jätkus eestirootslaste evakueerimine. Nüüd olid reisid lõdvemalt korraldatud ja toimusid Saksa SS-ohvitseri Ludwig Lienhardi juhtimisel, kes kavatses ka ise Rootsi asuda. Valgeks värvitud aurik „Juhan” tegi kokku üheksa reisi, toimetades Rootsi umbes 3000 eestirootslast ja peaaegu samapalju Eesti päritolu inimesi. Nüüd oli üleveost saanud võidujooks läheneva rindegaga ja iga reisi eel kasvas kaos Eesti sadamates. Inimesed tunglesid kaidel ja püüdsid kõiki vahendeid kasutades pardale pääseda. Pärast üheksandat reisi keeldus meeskond Eestisse naasmast. Seetõttu toimus viimane üleveedu väikese purjekaga „Triina”, mis jõudis tugevalt ülekoormatuna Rootsi 22. septembril, pardal 80 eestirootslast ja 450 eestlast.¹³ Haapsalu rannikul ootasid kohalesõitnud inimesed asjatult päevi ja nädalaid „Juhani” kümnendat evakueerimisreisi. Vana eesti kõnekäänd valge laeva ootamisest omandas uue ja vägagi käegakatsutava sisu.¹⁴

Samal ajal intensiivistus Rootsi sadamatest lähtuv salajane evakueerimisliiklus. Varem Rootsi

pagenud inimesed naasid päästma mahajäänud omakseid – vähemalt kuni 1944. aasta septembrini, kui Rootsi merekontrollist läbipääsemiseks tuli mereväe ülemalt hankida spetsiaalne väljasõiduluba. Reise korraldasid jätkuvalt siiski Eesti, Läti ja Leedu organisatsioonid koostöös Rootsi luureteenistuse ning politsei, läänivalitsuste ja mereväe võtmeisikutega. Nendeks ohtlikeks ülesõitudeks kasutati vähemalt 25 erinevat paati, mis rekvireeriti võimude järelevalve alla antud põgenemispaa-tidest, tangiti armee varudest eraldatud kütusega ja mehitati varem saabunud põgenikega. Rootsi-poolne eesmärk ei olnud mitte niivõrd humanitaarne, kuivõrd raadiovarustuse ja informaatorite maaleviimine. Kõik asjaosalised vaatasid asjaolule, et tagasisõidul eirati süstemaatiliselt põgenike kaasavõtmise keeldu, siiski läbi sõrmede.¹⁵

Salajasi evakueerimisreise korraldati ka üle Soome lahe ning võimude heakskiidul toimetati põgenikud nii liinireiside, spetsiaalselt prahitud purjekate kui ka üksikisikutest smugeldajate abil Ahvenamaalt ja Päris-Soomest edasi.¹⁶ Ameerika organisatsioon Sõjapõgenike Komitee (War Refugee Board) lähenes lõpuks ka Rootsis

tegutsevatele Eesti ja Läti organisatsioonidele sooviga päästa muuhulgas juute ja haritlasi ning eraldas selleks vahendeid. Mõnede reiside taga oli ka Rootsi kirik. Kõikide nende evakueerimisaktsioonide käigus saabus Rootsi enam kui 8000 inimest.¹⁷

1944. aasta septembris langes Tallinn ja oktoobris Riia. Samal ajal võttis Soome vastu Nõukogude Liidu pakutud vaherahutingimused, mis asetas tol hetkel Soomes viibinud enam kui 5000 Eesti põgenikku raskesse olukorda. Need liikusid nüüd Rootsi poole.¹⁸ Peagi hakkasid ka paljud Balti riikide elanikud otsima võimalusi põgenemiseks. Ainus sealt avatud legaalne põgenemistee viis aga Saksamaale ja Saksa okupatsioonivõimud püüdsid põgenikevoogu kõigi vahenditega just sinna suunata. Sadamatest lahkusid Saksamaa poole suured evakueerimislaevad, mitmed neist langesid rünnaku ohvriks ja hukkusid, pardal tuhanded põgenikud.¹⁹

Rootsi jõudis põgenikevoolust vaid väike nire, ent Rootsi poolt vaadatuna kujutasid baltlased endast siiski suurimat pagulasgruppi, mille riik oli seni vastu võtnud. Lisaks saabus põhiosa neist vaid paari nädala jooksul, okupatsioonivõimude vahetumisega kaasnenud kaoses. Sel perioodil oli merevägi ja rannavalve sunnitud koguni käivitama eraldi valveteenistuse, päästmaks üha tihedamas voolus ja poolenisti veega täitunud paatides Rootsi saarestikku triivivaid põgenikke.²⁰ Enamik inimesi saabus Gotlandile, Stockholmi saarestikku ja Roslagenisse, kuid ka kaugemal lõunas ja põhjas asuvatele rannikualadele. Merel hukkunute arvu ei tea keegi. Selge on siiski see, et kõik paadid kohale ei jõudnud. Ahvenamaal, Gotlandil ja mitmetel teistel rannikualadel maeti randa uhitud surnukehi ja mõnedes maale jõudnud paatides oli ka sõidu ajal hukkunud inimesi.²¹

1944. aasta lõpupoole kahanes põgenemispaatide arv märgatavalt. Novembris olid Nõukogude väed saavutanud kontrolli kogu Eesti ja Leedu ranniku üle. Ainus järelejäänud läänesuunaline väljapääs oli Läti läänerannikul asuv nn Kuramaa kott, kuid siin sakslaste valve hoopis tugevnes. Rannikuala evakueeriti kaheksa kilomeetri sügavuses ja välja pandi rannavalvelaevad. Kõiki paate kontrolliti ja ilma pardal viibivate valvuriteta ei tohtinud merele minna isegi mitte kalurid. Sakslased lubasid kõikidel põgeneda alles 1945. aasta mais, kapitulatsioonijärgse ajal. Selleks ajaks ei olnud

Foto 1.3. 11. oktoobril 1944 nähti Gotska Sandöni lähistel üht hädapärast taglastusega paati, mille tekk oli kaetud kamuflaažkangaga. Pardal oli 11 Eesti põgenikku. Foto: G. Celsing. (Rootsi Mereväemuuseum)

alles enam ühtegi paati. Viimaste maalt lahkunute hulgas oli umbes 160 Eesti, Läti ja Leedu sõdurit – need said hiljem tuntuks baltlaste väljaandmisega seotud leegionäridena, kes olid kuulunud SS-väeosadesse ja kes saabusid koos suure hulga Saksa sõduritega Gotlandile ja Skånesse.²²

Baltimaadest saabus üle mere Rootsi üheksa 35 000 inimest, valdavalt eestlased, kuid ka tuhatkond eestirootslast ja lätlast ning sadakond leedulast.²³ Tegemist oli kaasaja ühe esimese suure sisserändega ja nende vastuvõtt ei olnud planeeritud. Kohalike elanike, Punase Risti ja ametnike jõupingutuste abil rahuldati siiski kõige teravam toidu-, sooja- ja puhkusevajadus. Põgenikud paigutati kõikidesse ruumidesse, mis olid vähegi kättesaadavad. Elati koolimajades, võimlates, kirikutes ja vabrikuhoonetes. Samal ajal oli paljudel rootslastel, kes pidasid Kolmandat Riiki suureks ohuks, baltlaste meeleheitliku põgenemise motiive raske mõista. Põgenikel endil oma üleelamistest kõnelda ei lubatud, kuna nende välismaalase passi löödud tempel keelas teha poliitilist propagandat.

Umbusk baltlaste suhtes oli laialt levinud, eriti organiseeritud tööliklassi seas ja vasaksotsialistlikes ringkondades, kes pelgasid fašismi importi.²⁴ Selget skepsist põgenike demokraatlike hoiakute²⁵ ja teatud umbusku iseseisvate Balti riikide tuleviku suhtes väljendasid ka poliitilised ringkonnad. Baltimaad olid kuulunud ajalooliselt pikka aega

Venemaa alla ja 1930. aastatel, pärast lühiajalist demokraatiaperioodi, olid need mässitud üle Euroopa rulluvasse fašismilainesse ja muutunud diktatuurideks või poolautoritaarseteks režiimideks, mille abil püüdsid konservatiivsed poliitikud fašismile ust sulgeda. Pärast ulatuslikke sõjaaegseid järeleandmisi oli Rootsi valmis arendama sakslaste rünnaku tohutute kaotuste saatel tagasi loonud Nõukogude Liiduga häid suhteid.²⁶

Rootsi oli Saksamaa järel teine riik, kes tunnustas Balti riikide inkorporeerimist Nõukogude Liitu ja seetõttu registreeriti paljud põgenikud Nõukogude kodanikeks.²⁷ 1945. aasta kevadtalvel lubasid Rootsi võimud Nõukogude valitsuskomisjoni liikmetel külastada põgenikelaagreid ja tutvuda nimekirjadega. Seda pidasid baltlased otsest kurjakuulutavaks. Maikuus kutsus Nõukogude Liidu saatkond Rootsi ajakirjanduse kaudu põgenikke üles kodumaale naasma. Samal suvel arutati küsimust valitsuses. Sundväljasaatmise idee lükati tagasi, kuid iga täiskasvanud Balti põgenik sai Välismaalaste komisjonilt siiski personaalse kirja, milles teatati, et Rootsi riik soovib ühemõtteliselt nende lahkumist. Samal ajal käisid ka ettevalmistused põgenemisel kasutatud paatide tagastamiseks Nõukogude Liidule.²⁸

Sel ajal tundsid ennast Rootsis turvaliselt vaid vähesed baltlased – see riik oli nende arvates Nõukogude Liidu suhtes liiga järeleandlik. Sügisel, kui selgus, et Rootsi poliitikud on otsustanud kõik Saksa mundris saabunud interneeritud baltlased välja anda – ehkki Nõukogude Liit oli õigupoolest esitanud taotluse ainult Saksamaa kapituleerumise järel saabunud sõjaväepõgenike kohta –, muutus tähtsaks umbusk vaat et paanikaks. Hoolimata häälekast protestist ajakirjanduses ja kogu maad hõlmanud meeleavaldustest tagasisaatmise vastu, toetas üldine avalik arvamus 1945. aasta detsembris korraldatud küsitluse järgi siiski baltlaste osalist või täielikku väljaandmist.²⁹ Rootsi poliitika Nõukogude Liidu suhtes ja sõjajärgsed poliitilised sündmused, sh 1948. aasta Praha riigipööre ja 1948.–1949. aasta Berliini blokaad, pani paljud põgenikud oma turvalisuse pärast suuremat muret tundma. Tagantjärele sai ka selgeks, et lootused Balti riikide iseseisvuse taastamisele, mis tugineksid niinimetatud Atlandi hartale, st Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide manifestile sõjajärgsest maailmast, jäävad täitumata – hoolimata avaldustest kõikide rahvaste enesemääramisõiguse ja

Foto 1.4. Päeviku pidamine õlgedega ülepuistatud võimlapõrandal. Selles Gotlandi vastuvõtulaagris viibis ühel perioodil kuni 600 inimest. Foto: Torsten Wigström. (Bengt Göran Holmerti isikukogu, Visby Maa-arhiiv)

asjaomaste rahvaste nõusoleku kohta territoriaalsete muudatuste tegemisel.³⁰

Nii algas see, mida Baltimaades kutsutakse tänapäeval põgenemiseks *Rootsist*. Selleks, et osta paate, mida poliitilise kliima halvenemise korral sõiduvalmis hoida, loodi ühistuid. Tuhanded eestlased, hinnanguliselt 20% Läti põgenikest ja valdav enamik leedulastest – paljud ilma dokumentideta – pidasid paremaks asuda Inglismaale, USA-sse, Kanadasse ja Lõuna-Ameerikasse.³¹ Sõita soovijaid oli kahtlemata veelgi enam, need aga hakkasid enne ohtlikku reisi kõhkleva. Paljudes peredes oli vanemaid inimesi, kellel puudus jaks, või nooremaid, kes hakkasid juba juuri alla ajama ja olid ümberasumisele vastu. Teistel polnud pike-mat merereisi kannatava aluse ostmiseks, kordategemiseks ja varustamiseks lihtsalt vahendeid.³² Nad jäid maha ja sulandusid märkamatuks Rootsi ühiskonda. Nagu Rootsi Sisserännuameti peadirektor ühes kirjutises seni suurima Rootsi asunud sisserändajate grupi kohta hiljem rõhutas: „Sisserände ja põgenike üle peetav debatt on tihhilugu lärmas. Baltlaste puhul oli pigem põhjust täheldada vaikust, mis iseenesest võiks anda põhjust nende kogetule enam tähelepanu pöörata.”³³

Foto 1.5. Rootsis ei saanud Balti põgenikele osaks mitte ainult sõbralikkus, vaid ka umbusk, mille taga oli hirm „fašistide impordi” ees. Gotlandile Katthammarsviki saabunud Saaremaa paadile AR 36 on keegi kritseldanud sõnad „Heil Hitler”. Foto: Harald Södergren. (Harald Södergreni kogu, Visby Maa-arhiiv)

Paatide väljaandmine

Ajaloo käigus on põgenemispaaate ikka Rootsi randa sattunud. Neid jõudis siia Põhjasõja ajal, kui Venemaa oli hõivanud Soome ning suur osa Pohjanmaa ja Ahvenamaa elanikest põgenes üle mere.³⁴ Paadid saabusid XIX sajandi esimesel poolel, kui Eesti- ja Liivimaa ning eestirootslastest talurahvas pages mõisnike vägivalla ja nekrutikohustuse eest.³⁵ Paaate saabus ka Esimese maailmasõja ajal, kui Rootsi põgenes nii „valgeid” kui hiljem ka „punaseid” soomlasi.

Teise maailmasõja ajal saabus põgenemispaaate rohkem kui kunagi varem. Balti põgenemispaaatide kõrval saabus sadakond paati Taanist, Norrast ja Soomest, mõned paadid Hollandist, Poolast ja Venemaalt ning sõja lõpu segaduste käigus üksjagu ka Saksamaalt.³⁶

Kuni 1944. aasta sügiseni oli paaate sedavõrd parajal hulgal, et Merepolitsei (1942. aastal loodud ning Tolliameti rannavalvest ja teenistusse

kutsutud sõjaväepolitseinikest koosnev organisatsioon) ning kohalikud võimuesindajad või paaatide omanikud suutsid neil hõlpsasti silma peal hoida. Paadid viidi turvalistesse sadamatesse, kus pandi ankrusse või tõmmati maale. 1944. aasta sügisel, kui ainuüksi paari nädala jooksul saabus sadu Balti paaate, hakkas aga olukord talumatuks muutuma. Mida nende saabumiskohta jäänud paaatidega pärast seda, kui põgenikud olid laagritesse paigutatud ja üle maa tööle saadetud, peale hakata? Ja kes vastutab, et need omanike äraoleku ajal ikka alles jääks? Paljud paadid lekkisid ja neid tuli pidevalt tühjaks pumbata, teised olid loodushõudude meelevaldas. Ja lähenemas oli talv.

Olukorraga toime tulemiseks asutati eraldi põgenikepaatide komitee, mis hakkas koostöös varem saabunud põgenikega viivitamatult paaate inventeerima ja nende üle järelevalvet korraldama. Merepolitseile ning kõikidesse Balti põgenikelaagritesse saadeti ankeedid ning loodi paaatide ja nende omanike kartoteek. Paadid toimetati

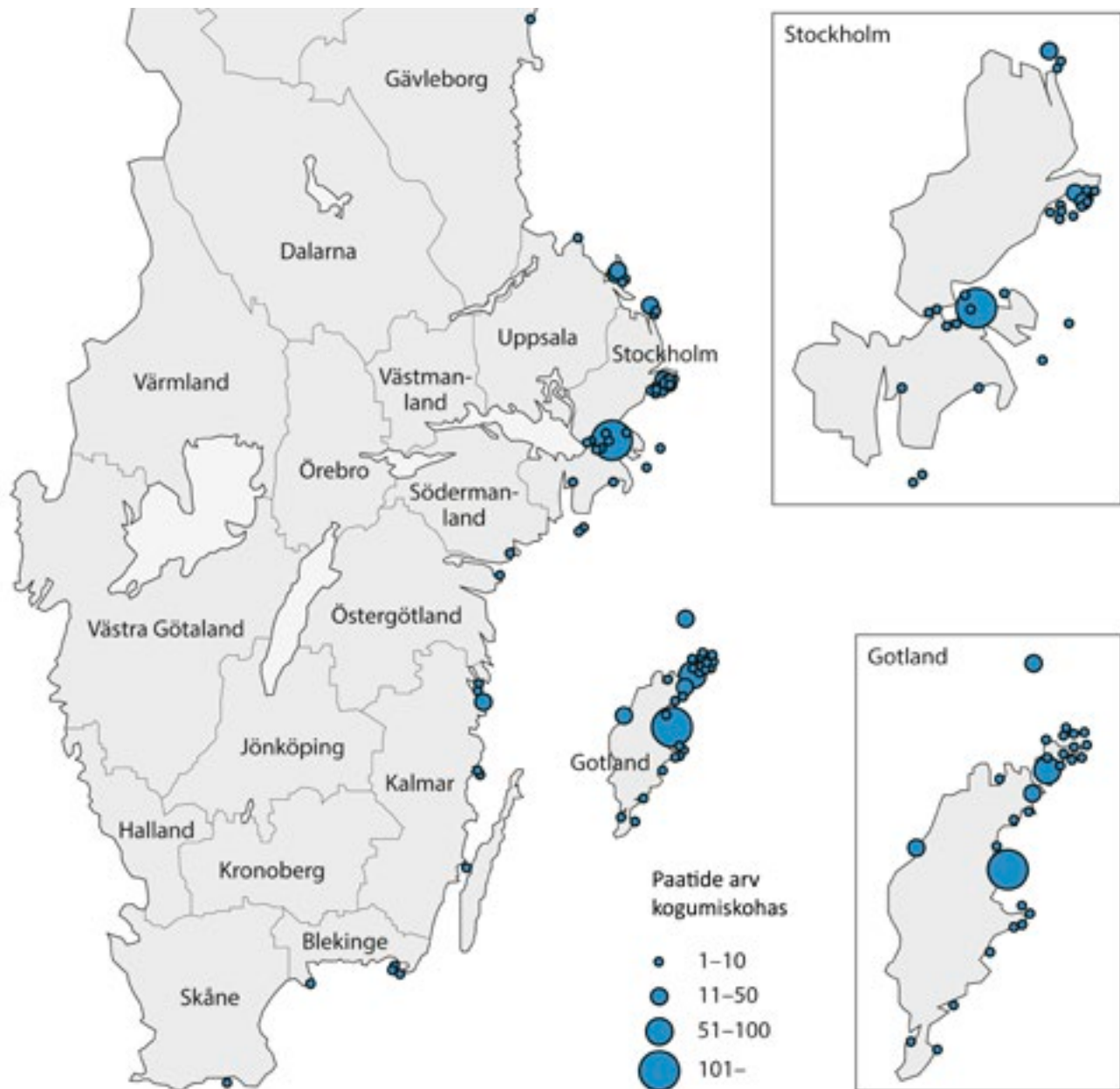

Foto 1.6. Konfiskeeritud paatide kogumiskohti oli kogu Rootsi idarannikul, eriti Gotlandil ja Stockholmi piirkonnas. Graafika: Fugazi form & Anders Gutehall, Visuell Arkeologi.

erinevatesse kogumiskohtadesse, kus tõmmati maale, mootorid konserveeriti või võeti välja, kered kaeti pealt kinni või lasti vette tagasi. Juba samal talvel avaldatud lõpparuandes teatas põgenikepaatide komitee, et kogutud on andmeid 674 Balti põgenemispädi kohta, et nende talvine hoiustamine on kuidagimoodi tagatud ja et nende koguväärtus on umbes 3 miljonit krooni, mis tänaseni kurssi ümberarvestatult vastab umbes 60 miljonile Rootsi kroonile.³⁷

Paatide edasine saatus jäi lahtiseks. Majanduslik väärtus oli vaid vähestel – kauba- ja puksiiralustel –, samas kui põhiosa saabunud paatidest olid olnud mootorpaadid ja mitmesugused üpris tagasihoidliku väärtusega väikepaadid. Samas oli komitee teadlik, et põgenike seas on sadu kalureid, kes kasutavad paate ja kalapüügiriistu elatise teenimiseks. Seetõttu soovitas komitee kõik paadid, millel on omanik olemas, esimesel võimalusel neile tagastada – et omanikud saaksid endale elatist

Foto 1.7. Paljud paadid lekkisid ja ülesõidu ajal tuli neid pidevalt tühjaks pumbata. Pärast sõitjate maaleminekut täitusid paadid kiiresti veega. Foto: David Holmert. (Bengt Göran Holmerti isikukogu, Visby Maa-arhiiv)

teenida ja Rootsi võimud pääseksid arvukate väikepaatide edasisest ülalpidamisest. Omanikuta paadid tuli maha müüa.³⁸

Ent küsimusel oli poliitiline alatoon, mis nõudis teistsugust lahendust. Valitsus, mis esitas põgenikepaatide komitee lõpparuandega üheaegselt oma seisukoha Nõukogude Liidu nõuete suhtes Balti põgenike repatrieerimise kohta, arvas, et põgenike paatidest võiks saada läbirääkimistel kasutatav ettur. Seetõttu otsustati anda Nõukogude Liidu saatkonnale üle nimekiri kõigist seni teadaolevatest Balti põgenemispaatidest, mille hulgast jäeti välja vaid eestirootslaste paadid. Peagi pärast seda nõudis Nõukogude Liit kõikide Balti liiduvabariikidest saabunud paatide kohest tagasisaatmist ja nende Rootsis kinni hoidmisega tekitatud kahju hüvitamist.

Küsimus omandas kõrge prioriteetsuse ning arutati ministriumites ja parlamendis kiiresti läbi. Seejuures nenditi, et Rootsi oli tunnustanud Baltimaade annekteerimist, mistõttu tagastamisnõuet vaidlustada oli raske. Lisaks võidi tagasisaatmist põhjendada kodumaal valitseva vajadusega transpordivahendite järele. See tähendanuks mõistagi üksikisiku omandiõiguse rikkumist, kuid kuna küsimust peeti üldiste välispoliitiliste

kaalutluste ja suhete seisukohalt idas asuva suurvõimuga väga tähtsaks, ei tohtinud see takistuseks saada. Sõda oli läbi ja kevad käes. Nõukogude Liit kuulus võitjate leeri ja paadid pidid soovitatavalt juba samal suvel tagasi olema.

Vaid paari nädalaga võeti vastu uus seadus koos sätetega sõdivalt või okupeeritud maalt saabunud aluste kohta. See õigusakt võimaldas Rootsi valitsusel paadid omandiõigusest või muudest pretensioonidest mööda minnes enda hoole alla võtta. Lohutuseks otsustati omanikele siiski hüvitist maksta. Paatide hindamiseks ja hüvitiste väljamaksmiseks asutati uus ametkond – Laevade hüvituskomisjon (Fartygsersättningsnämnden). Järelevalve paatide üle anti Rootsi Peatollivalitsusele ning omandisuhete väljaselgitamine ja lõplik otsustusõigus paatide väljaandmise üle jäi Rootsi välisministeeriumi ülesandeks.³⁹

Maakantsseleidesse saadeti juhised kõikide Balti põgenikealuste konfiskeerimiseks – välja arvatud eestirootsi päritolu paadid, põgenike poolt Soomest ostetud paadid või Rootsi rannaelanike poolt päästetud paadid ning paadid, mis olid omandatud kooskõlas Rootsis kehtinud mereleiuaste õigusaktidega.⁴⁰ Korraldusele järgnes palavikuline tegevus koos uute inventeerimiste ja uurimistega.